सप्तदशः पाठः

चाणक्यनीतिः

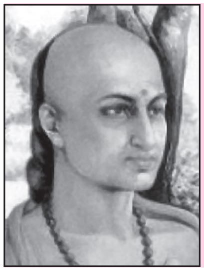

संस्कृतसाहित्ये नैतिकोपदेशानां दीर्घपरम्परा विद्यते । नीतिवचनानि व्यवहार–ज्ञानमहाक्षेत्रे महार्घ्यरत्नानि सन्ति। अस्माकं जीवनस्य मूल्याङ्कनं नैतिकमूल्येनैव भवति। चणकपुत्रः चाणक्यः महान् नीतिज्ञः आसीत्। 'कौटिल्यमहामात्यविष्णुगुप्त' इति नाम्ना सः प्रसिद्धः। पाठेऽस्मिन् तस्य 'चाणक्यनीतिरिति' ग्रन्थतः श्लोकाः उद्धृताः।

सत्येन धार्यते पृथ्वी सत्येन तपते रविः ।
सत्येन वाति वायुश्च सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥1॥

अन्वयः - पृथ्वी सत्येन धार्यते, रविः सत्येन तपते, वायुः सत्येन वाति, सर्वं च सत्ये प्रतिष्ठितम् (अस्ति)।

शब्दार्थः -

धार्यते	-	धारण की जाती है
तपते	-	उष्णता प्रदान करता है
वाति	-	बहता है
प्रतिष्ठितम्	-	स्थित है

मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा नैव प्रकाशयेत् ।
मन्त्रेण रक्षयेद् गूढं कार्ये चाऽपि नियोजयेत् ॥2॥

अन्वयः - मनसा चिन्तितं कार्यं वाचा न एव प्रकाशयेत्, गूढं मन्त्रेण रक्षयेत्। कार्ये च अपि नियोजयेत्।

शब्दार्थः -

मनसा	-	मन के द्वारा
वाचा	-	वाणी के द्वारा
प्रकाशयेत्	-	प्रकट करना चाहिए
गूढम्	-	गोपनीय
मन्त्रेण	-	विचारपूर्वक
नियोजयेत्	-	लगाना चाहिए

पुत्राश्च विविधैः शीलैर्नियोज्याः सततं बुधैः ।
नीतिज्ञाः शीलसम्पन्ना भवन्ति कुलपूजिताः ॥3॥

अन्वयः - बुधैः पुत्राः विविधैः शीलैः सततं नियोज्याः। (यतो हि) शीलसम्पन्नाः नीतिज्ञाः कुलपूजिताः भवन्ति।

शब्दार्थः -

बुधैः	-	विद्वानों के द्वारा
शीलैः	-	सदाचरणों के द्वारा
नियोज्याः	-	लगाना चाहिए
नीतिज्ञाः	-	नीतिशास्त्र को जानने वाले
कुलपूजिताः	-	कुल में सम्मानित/जनसमूह में पूजित

को हि भारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिनाम् ।

को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥4॥

अन्वयः - हि समर्थानां कः भारः ? व्यवसायिनां किं दूरम् ? सविद्यानां कः विदेशः ? प्रियवादिनां कः परः ? (अर्थात् कोऽपि नास्ति)।

शब्दार्थः -

समर्थानाम्	-	सक्षम लोगों के लिए
व्यवसायिनाम्	-	उद्यमशील लोगों के लिए
सविद्यानाम्	-	विद्या से युक्त लोगों के लिए
परः	-	शत्रु/पराया

दरिद्रता धीरतया विराजते,

कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते ।

कदन्नता चोष्णतया विराजते,

कुरूपता शीलतया विराजते ॥5॥

अन्वयः - दरिद्रता धीरतया विराजते, कुवस्त्रता शुभ्रतया विराजते, कदन्नता उष्णतया विराजते, कुरूपता च शीलतया विराजते ।

शब्दार्थः -

धीरतया	-	धैर्य धारण करने से
कदन्नता	-	निम्न कोटि का अन्न
विराजते	-	सुशोभित होता/होती है

धनहीनो न हीनश्च धनिकः सः सुनिश्चयः ।

विद्यारत्नेन यो हीनः सः हीनः सर्ववस्तुषु ॥6॥

अन्वयः - यः धनहीनः सः हीनः न, (अपितु) सः सुनिश्चयः धनिकः, यः विद्यारत्नेन हीनः सः सर्ववस्तुषु हीनः (अस्ति)।

शब्दार्थः -

धनहीनः	-	धन से रहित
सुनिश्चयः	-	निश्चयपूर्वक
सर्ववस्तुषु	-	सभी वस्तुओं में

कर्मायत्तं फलं पुंसां बुद्धिः कर्मानुसारिणी ।

तथापि सुधियश्चार्याः सुविचार्यैव कुर्वते ॥7॥

अन्वयः - पुंसां कर्मायत्तं फलम्, बुद्धिः कर्मानुसारिणी, तथापि सुधियः आर्याः च सुविचार्य एव कुर्वते ।

शब्दार्थः -

पुंसाम्	-	मनुष्यों का
कर्मायत्तम्	-	कर्म के अनुसार
सुधियः	-	विद्वान् लोग
आर्याः	-	श्रेष्ठ लोग
कुर्वते	-	करते हैं

छिन्नोऽपि चन्दनतरुर्न जहाति गन्धं,

वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति लीलाम् ।

यन्त्रार्पितो मधुरतां न जहाति चेक्षुः,

दीनोऽपि न त्यजति शीलगुणान् कुलीनः ॥8॥

अन्वयः - छिन्नः चन्दनतरुः अपि गन्धं न जहाति, वृद्धः वारणपतिः अपि लीलां न जहाति, यन्त्रार्पितः इक्षुः मधुरतां न जहाति, कुलीनः च दीनः अपि शीलगुणान् न त्यजति ।

शब्दार्थः -

छिन्नः	-	कटा हुआ
जहाति	-	छोड़ता है
वारणपतिः	-	हाथियों का स्वामी
यन्त्रार्पितः	-	यन्त्र (कोल्हू) में डाला गया
इक्षुः	-	गन्ना
शीलगुणान्	-	सच्चरित्रादि गुणों को
त्यजति	-	छोड़ता है

एकेनाऽपि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना ।

आह्लादितं कुलं सर्वं यथा चन्द्रेण शर्वरी ॥9॥

अन्वयः - एकेन सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन साधुना अपि सर्वं कुलम् आह्लादितं, यथा चन्द्रेण शर्वरी (आह्लाद्यते)।

शब्दार्थः -

सुपुत्रेण	-	सद्गुणी पुत्र के द्वारा
साधुना	-	सज्जन के द्वारा
आह्लादितम्	-	प्रसन्न किया गया
शर्वरी	-	रात्रि

परोपकरणं येषां जागर्ति हृदये सताम् ।

नश्यन्ति विपदस्तेषां सम्पदः स्युः पदे-पदे ॥10॥

अन्वयः - येषां सतां हृदये परोपकरणं जागर्ति तेषां विपदः नश्यन्ति, पदे-पदे सम्पदः स्युः ।

शब्दार्थः -

सताम्	-	सज्जनों के
परोपकरणम्	-	दूसरों का भला करना
जागर्ति	-	जागृत रहता है
विपदः	-	विपत्तियाँ
पदे-पदे	-	कदम-कदम पर
स्युः	-	हों

अभ्यासः

1. **एकपदेन उत्तरं लिखत –**

(क) रविः केन तपते ?

(ख) दरिद्रता कया विराजते ?

(ग) कर्मानुसारिणी का ?

(घ) केन शर्वरी आह्लादिता ?

(ङ) कुरूपता कया विराजते ?

2. **एकवाक्येन उत्तरं लिखत –**

(क) वाचा किं न प्रकाशयेत् ?

(ख) कैः पुत्राः विविधैः शीलैः नियोज्याः ?

(ग) कः सर्ववस्तुषु हीनः ?

(घ) कुलीनः दीनोऽपि कान् न त्यजति ?

(ङ) छिन्नोऽपि चन्दनतरुः किं न जहाति ?

3. **अधोलिखितप्रश्नानाम् उत्तराणि लिखत –**

(क) सत्येन सर्वं कथं प्रतिष्ठितम् ?

(ख) किमर्थं बुधैः पुत्राः विविधैः शीलैः नियोज्याः ?

(ग) पदे-पदे केषां सम्पदः स्युः ?

4. **प्रदत्तशब्दैः रिक्तस्थानानि पूरयत –**

(गूढम्, सत्ये, धनहीनो, लीलाम्, सविद्यानाम्)

(क) सर्वं .... प्रतिष्ठितम्।

(ख) मन्त्रेण रक्षयेद् ....।

(ग) को विदेशः ....।

(घ) .... न हीनश्च।

(ङ) वृद्धोऽपि वारणपतिर्न जहाति ....।

5. **यथायोग्यं योजयत –**

'अ'	'आ'
(क) दरिद्रता	इक्षुः
(ख) कदन्नता	शीलतया
(ग) कुवस्त्रता	धीरतया
(घ) कुरूपता	उष्णतया
(ङ) मधुरताम्	शुभ्रतया

6. **शुद्धवाक्यानां समक्षम् "आम्" अशुद्धवाक्यानां समक्षम् "न" इति लिखत –**

(क) सत्येन वायुः वाति। ☐

(ख) प्रियवादिनां कोऽपि न परः । ☐

(ग) कदन्नता उष्णतया न विराजते। ☐

(घ) कर्मायत्तं पुंसां फलम्। ☐

(ङ) छिन्नः चन्दनतरुः गन्धं जहाति। ☐

7. **अधोलिखितशब्दानां मूलशब्दं विभक्तिं वचनञ्च लिखत –**

शब्दः	मूलशब्दः	विभक्तिः	वचनम्
यथा – पुत्राः	पुत्र	प्रथमा	बहुवचनम्
(क) सत्येन			
(ख) समर्थानाम्			
(ग) मधुरताम्			
(घ) हृदये			

8. **निम्नलिखितक्रियापदानां धातुं लकारं पुरुषं वचनं च लिखत –**

क्रियापदम्	धातुः	लकारः	पुरुषः	वचनम्
यथा – भवन्ति	भू (भव्)	लट्	प्रथमपुरुषः	बहुवचनम्
(क) धार्यते				
(ख) रक्षयेत्				
(ग) विराजते				
(घ) स्युः				

9. **अधोलिखितपदानां सन्धिविच्छेदं कृत्वा सन्धिनाम लिखत –**

पदम्		विच्छेदः	सन्धिनाम
यथा –वायुश्च	=	वायुः + च	विसर्गसन्धिः
(क) कर्मानुसारिणी			
(ख) वृद्धोऽपि			
(ग) एकेनाऽपि			
(घ) विपदस्तेषाम्			

10. अधोलिखितसमासानां विग्रहं कृत्वा समासनाम लिखत -

यथा -धनहीन: धनेन हीन: तृतीया तत्पुरुष:

(क) सविद्यानाम्

(ख) वारणपति:

(ग) कुलपूजिता:

(घ) विद्यारत्नेन

11. प्रदत्तश्लोकान्वयस्य पूर्तिं कुरुत -

बुधै: .... विविधै: शीलै: .... । (यतो हि)

.... नीतिज्ञा: .... भवन्ति ।

योग्यताविस्तार: -

- पाठे समागतान् श्लोकान् कण्ठस्थं कुरुत ।
- ''चाणक्यनीतिः'' इत्यस्मात् पुस्तकात् चित्वा (पाठे समागतान् श्लोकान् विहाय) अन्यान् दशश्लोकान् लिखत ।
- चाणक्येन विरचितानि अन्यानि पुस्तकानि पठत ।
- चाणक्येतरदशनीतिश्लोकान् लिखत ।